

MATE SUIĆ

OSTACI LIMITACIJE NAŠIH PRIMORSKIH GRADOVA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Zadatak je ovog priloga, da upozori na ranosredovječne reminiscencije, koje se odnose na jednu značajnu instituciju iz rimskog vremena. Radi se o limitaciji agera, kojom je bio organiziran katastar prilikom osnivanja rimskih naseobina. Ova se radnja teritorijalno ograničava samo na gradove u našem primorju, nekadašnje kolonije (*Parentium, Pola, Iader, Salona, Epidaurus*) jednako kao i ona, u kojoj sam posebno raspravljao o tehnici i prostranstvu ager centuriatusa kolonija na istočnoj Jadranskoj obali.¹ Ovdje iznosim najvažnije podatke, potrebne za razumijevanje onoga, o čemu će dalje biti govora.

Prilikom osnivanja kolonije nova naseobina dobila bi određeno zemljište, oduzeto ili na drugi način dobavljeno od tamošnjeg stanovništva (*ager optimo jure privatus*), koje je trebalo porazdijeliti novim kolonistima. To je ager kolonije. Obradivi dio agera organizirao se katastarski, kako bi se što praktičnije mogla izvršiti raspodjela zemlje i kako bi se mogli novi vlasnici uvesti u posjed. To se postizalo premjeravanjem čitave te (obradive) česti agera i povlačenjem pravilne mreže kvadrata, kojih su stranice u Augustovo vrijeme redovito iznosile 710 m. Svaki od tih kvadrata sadržavao je isprva sto jugera zemlje, i odatle im ime centuria, a u vrijeme osnivanja naših kolonija, t. j. u doba Oktavijana Augusta, imale su dvjesta jugera. Granice tih centurija (*limites*) obilježene su ogradnim suhozidnim gomilama (u nazivu našeg primorskog s polja pri krčenju. Ostaci tih ograda vrlo dobro se vide na zračnim snimcima agera pojedinih kolonija na našoj obali. Pored tih glavnih linija, koje su ujedno služile kao komunikacije kroz ager, (naročito *cardo maximus* i *decumanus maximus*), opažaju se i one unutrašnje, koje dijele pojedine centurije na manje česti (*limites intercisivi*). To su *sortes*, parcele, što su ih dobili

¹ *Limitatio* u kolonijama na našem primorju, u »Godišnjaku Instituta za hist. nauke u Zadru«, Zadar 1956.

pojedini kolonisti.² Analizom centurijacijske tehnike vidi se, da je osnovna količina zemljišta, koja je pripala pojedincu, iznosila jednu četvrtinu centurije, t. j. 50 jugera. Sveukupni broj centurija pojedinih kolonija iznosio je: u Poreču 450, u Puli 650, u Zadru 50, u Saloni oko 80, u Epidauru oko 50. Za naše pitanje, kao i za problem romanizacije u najranijem carstvu, je upozoriti, kako su istarske kolonije bile mnogo intenzivnije kolonizirane nego one u provinciji.³ Ostala površina agera, koja je pripala koloniji, a nije bila organizirana u centurije, ostajala je *in soluto*, kao *ager extra clusus*; to su većinom šume, pašnjaci, krš i ostalo neobradivo zemljište. Napokon zemljišta uz ager kolonije zadržavala je redovito država kao *ager publicus*, koji se mogao kasnije ustupiti koloniji za dalje širenje njezina agera. Tu su mogućnost, kako sam u navedenom svom radu dokazao, od naših gradova iskoristili Zadar i Salona. Na sjeverozapadnom ravničastom dijelu o. Ugljana mogu se razabrati dobro sačuvani ostaci sistema centurija. Vjerojatno je, da je ovaj kompleks naknadno ušao u sastav zadarskog agera i da je tom prilikom na njemu bila izvršena limitacija. Za salonitanski ager to se može određenije utvrditi. U njegov sastav je negdje sredinom I. st. n. e. naknadno ušlo područje uz more od Žrnovice pa na jugoistok, t. j. dio teritorija starih Pituntina, kako pokazuje nalaz međaša (*terminus*) kod Podstrane, koji ne možemo datirati ranije od 50. god. n. e., o čemu podrobnije govorim u spomenutoj radnji. Treba nadalje upozoriti, da je, kako se čini, i o. Šolta (*Sollentia*) bio uklopljen u salonitanski ager, jer se ostaci limitacije naziru i na njemu. U koliko se uspije to sa sigurnošću utvrditi, bit će mnogo lakše o tog otoka prema Splitu u kasnijoj historiji.

Ageri municipija nisu poznavali limitacije, pa ne možemo ni njihov ager tehnički dokumentirati, ma da bi poznavanje organa teritorija i tih centara bilo od velike važnosti za bolje razumijevanje formiranja teritorija pojedinih primorskih gradova u postantičkom periodu. Na kraju ovog rada dotakli smo se i tog pitanja. Važno je samo upozoriti, da su u ranom Srednjem vijeku bili u istom položaju i nekadašnje kolonije i bivši municipiji, pa je i ager i jednih i drugih imao istu sudbinu.

Na prvom mjestu treba istaći, kako je doseljnjem slavenskog elementa u zaleđe naših primorskih gradova započeo proces destrukcije i deformacije agera u tehničkom pogledu. Taj se proces odvijao kroz dugi niz stoljeća, te se njegove posljedice mogu jasno uočiti na zračnim snimcima pojedinih kolonija. Mnogi limesi, koji su zatvarali centurije, često su iskrivljeni, mjestimice stanjeni ili odebljali, ponegdje i uništeni, s osnovnog pravca.

Pravilna mreža centurija i unutrašnjih linija, koje su omeđivale parcele, dobile su naknadno raster nepravilnih površina, omeđenih krivim i sitnim

² O svemu ovome vidi podrobnije u Pauly-Wissowa-Kroll, *Realenc. d. Altertumwiss. s. v. centuria III, 1960 i s. v. limitatio*; Daremberg Saglio, *Dictionnaire d. antiqu. gr. et rom., I, str. 1312 s. v. colonia* i moj navedeni rad, gdje je i liter.

³ Ova razlika nije slučajna, kako sam u sp. radu upozorio. Pula i Poreč nalaze se u X regiji, a ostale tri kolonije (Zadar, Salona i Epidaur) u provinciji, prema kojoj je Oktavijan prilikom osnivanja naseobina morao imati obzira, kad je oduzimao zemljište domaćem stanovništvu, da bi ga podijelio kolonistima. Prema broju centurija dade se približno točno izračunati i broj kolonista, koji su dobili zemljište prilikom dedukcije.

ogradama; na stare mocire nastavile su se nove. Sigurno je, da se neke od ovih mocira nalaze u poljima naših primorskih gradova ab *immemorabili*. Ako danas ispitamo posljedice tog tehničkog razaranja centurija i limitacije, doći ćemo do općenitog zaključka, koji ipak nešto govori. Ageri istarskih kolonija, naročito Pule, sačuvali su sistem limitacije u najvećoj mjeri, i tu su kasnije manumisije najmanje. U Zadru je taj proces bio intenzivniji, u salonitanskom

izvan splitskog polja, u Solinu i u Kaštelanskom polju, a u epidaurskom tovo potpun. Ako tu konstataciju o uništavanju limitacije postavimo u historijski okvir spomenutih gradova u ranom Srednjem vijeku, poslije doseljenja Slavena, ona na svoj način ukazuje zatečenim centrima s jedne strane, a na odnos i kontinuitet odnosnog grada prema njegovu ageru s druge strane.

Limitacija sa svojim sistemom centurija zadržala je i u ranom Srednjem vijeku vrijednost i funkciju katastarske organizacije u onim gradovima, koji su sačuvali kontinuitet svog municipalnog to su u Istri Poreč i Pula, a u Dalmaciji Zadar. Što se tiče istarskih gradova, mogu se za ovu tvrdnju naći neposredne potvrde s početka 9. st., kako je već Kandler naveo, kad govori o agrarnim odnosima Istre u to doba.⁴ Ali organizacija agera i sistem centurija mogli su odlično poslužiti svojom mrežom limesa i poljskih komunikacija novodoseljenom zemljoradničkom elementu kod nove raspodjele zemljišta i u agerima onih kolonija, koje su bile likvidirane u vrijeme doseljenja Slavena, kao što su Salona i Epidaur. Nas, međutim, na ovom mjestu manje zanima tehnička organizacija agera u tom razdoblju. Htjeli smo ovim prilogom upozoriti naše ranije nacionalne historije, koje se odnose na antički ager i koje su nadživjele politički pad Zapadnog tivnom položaju agera u to doba i njegovu prostranstvu, čime će, vjerujemo, biti bolje osvijetljeno pitanje formiranja teritorija naših primorskih municipija i komuna.

Ager s naseljem, kome pripada, čini jedinstvenu cjelinu, kao i stanovništvo, koje živi na tom teritoriju. dotičnog grada, već svi pripadnici odgovarajuće *civitas*. Kao sastavni dio kolonije *ager* u načelu ulazi zajedno s *oppidumom* u isti sistem limitacije; u principu *kardo maximus* naselja u isti mah je i KM agera, *decumanus maximus* naselja DM agera.⁵ Ager i naselje jest *res publica*, kojoj je *castrum*, *urbs* ili *oppidum* centar. To shvaćanje o teritorijalno-upravnom i agera nije se u antici nikada izmijenilo, a nije se moglo izmijeniti ni u ranom Srednjem vijeku u pravnoj svijesti stanovništva onih centara, uspjeli da održe kontinuitet svog municipalnog života poslije dolaska Slavena. Municipij je i sada, u ranom Srednjem vijeku, prvi suveren nad svojim agerom, bez obzira na časovite vlasničke odnose u njemu; zajednički dijele i političku sudbinu. Čitav kompleks agera briga je municipija, a ne pojedinih po-

⁴ J. Kandler, u »Notizie storiche di Pola«, Poreč 1876. str. 134, 135, 137.

⁵ To je samo princip, koji iz mnogih razloga nije bilo moguće uvijek primijeniti, kao što se ni princip orijentacije (DM istok-zapad, KM sjever-jug) u ovo doba nije poštovao. Vezu između limitacije agerskih kompleksa i urbanih obradujem u sp. radu.

sjednika. Ako municipij priznaje na pr. suverenitet Bizanta, onda je zacijelo i njegov ager pod bizantskim suverenitetom, bez obzira na to, što na tim agerima žive i obrađuju zemljište Slaveni. O ovoj se činjenici često vodilo pre-malo računa, kad se tvrdilo, da je na pr. Zadar, kao i ostali gradovi tadašnje Dalmacije, ranog Srednjeg vijeka, samo grad među bedemima, a već izvan njih da je hrvatski teritorij.⁶

dijelom i na temelju sačuvanih dokumenata iz vremena naše ranije narodne historije osvijetliti, kako će se u slučaju Zadra dalje vidjeti, a da o istarskim gradovima ne govorimo. Situacija u pogledu agera, njegova odnosa prema kastrumu i u pogledu shvaćanja o jedinstvu agera i naselja nije se mogla mijenjati. De jure situacija je ostala ista, kakva je bila u rimsko doba. De facto pak, naravno, moramo dopustiti, da je u kraćem periodu po dolasku Slavena na obale Jadrana bilo nesporeduma, neprijateljstava, uzurpacija, ometanja posjeda i uništavanja usjeva, o čemu nas za splitsko stanovništvo izričito informira Toma arcidakon.⁷ Poznata je i intervencija Bizanta, koji je uzeo u zaštitu stanovništvo primorskih gradova, o čemu govore Toma i Konstantin Porfirogenit.⁸ Ali, normaliziranjem odnosa između novih doseljenika i roman-skih starinaca u primorskim gradovima, u razmaku od nekoliko stoljeća, do Branimirovih vremena, sredeno je i ovo pitanje. Vjerojatno će trebati u tom svijetlu promatrati i poznati godišnji danak, što su ga dalmatinski počeli plaćati Branimiru umjesto Bizantu. To podavanje imalo je svrhu, da garantira pojedinim gradovima nesmetano uživanje posjeda u *njihovu vlasti-tom* ageru.⁹ U mogućnosti smo da utvrdimo, da je većina naših primorskih gradova u osvitlu narodne historije još uvijek posjedovala svoje agere naslijeđene iz antike i da se ti ageri, što se prostranstva tiče, nisu dotada osjetljivo mijenjali.

Za ilustraciju ovog mišljenja uzet ćemo u razmatranje agere Zadra i Salone, odnosno Splita, u ranom Srednjem vijeku. Istarske gradove moramo mimoći već zbog posebnog položaja, što su ga u to vrijeme imali. Uostalom, kad je govor o Puli i Poreču, treba istaći, kako praktične mogućnosti da se naknadno šire, ni u kasnijoj antici, ni u ranom Srednjem vijeku, jer su se ta dva agera gotovo dodirivala. Samo porečki ager mogao se širiti

⁶ Upor. na pr. G. Novak, *Prošlost Dalmacije I*, Zagreb 1944. str. 99. Nisam našao ni u Šišića (*Povijest Hrvata I*, Zagreb 1925.) ni u drugih, da su se u toj stvari određeno izjasnili. U raznim vodičima i popularnim edicijama takve su tvrdnje češće.

⁷ *Historia Salonitana*, izd. Rački, gl. 10.

⁸ Toma arcidj. sp. mj. i Konst. Porf. De adm. imp. gl. 30 = Rački, *Documenta* str.

⁹ Šišić, sp. dj. str. 388: »Bez sumnje pada u to doba (između 882 i 886) odredba cara Vasilija dalmatinskim varošima i ostrvima, da imaju u ime mira i odštete za zemljište, što su ih posjedovali izvan svojih zidina na susjednim teritorijama, plaćati vladaru hrvatskom ... danak«. U noti 23. na str. 389: »svrha mu je bila, da osigura carstvu miran posjed dalmatinskih varoši, a građanima nepomućeno susjedstvo.« G. Novak na sp. mjestu: »... plaćaju hrvatskome vladaru godišnji danak, u ime mira i za nesmetan posjed onih zemljišta, koja su posjedovali izvan gradskih bedema, jer je sva zemlja izvan gradskih bedema bila u Hrvatskoj državi.«

¹⁰ Porečki ager se prostirao uz more od rijeke Mirne (*Ningus fl.*) do *Kanala Leme* na jugu, a prema kopnu do u dubinu od 13 km. Vidi skicu u A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, Regio X, (Parentium), Rim 1934, Tab. I. Pulski se nastavljao na njega južno do mora, a istočno do granica Liburnije, t. j. rijeke Raše (*Arsia fl.*). Vidi i skice u sp. mom radu.

Ovdje je kontinuitet municipalne uprave i municipalnog života uopće, a s tim i agera, bio znatno veći nego kod dalmatinskih gradova, već i zbog stupnja intenzivnosti prve slavenske kolonizacije Istre. Taj se kontinuitet sačuvao netaknut i kroz čitav period vladavine Bizanta u Istri, a bio je ozbiljno načet tek nastupom franačke vlasti i organizacijom Marke, kako se lijepo može razabrati iz teksta poznatog Rižanskog placituma god. 804.¹¹ Prostranstvo agera starih kolonija i municipija u najranijem Srednjem vijeku može se suditi po teritoriju, na kome su gradski biskupi imali jurisdikciju: po pravilu njihova se vlast prostirala na čitav teritorij dotičnog grada, to znači unutar granica antičkog agera. Teritorij na pr. Poreča bio je prvi put proširen tek u doba pape Aleksandra III. (1177. god.), kad su se prava i vlast porečkog biskupa protegli prema Pazinštini.¹² Pula teško da je imala kuda širiti svoj teritorij. Ne samo to. Moramo dopustiti, da je na štetu njezina agera stvarao svoj sredovječni teritorij Rovinj, stari *Ruginium*, koji se u rimsko doba još nalazio na području pulskog agera.¹³

Nešto drugačije stoji stvar osobit način bila u najužoj vezi sa zbivanjima u periodu naše ranije nacionalne historije. Na njihovim agerima su se sukobljavali i romanskih starinaca, oni su bili možda najvažniji faktori, koji su dovodili do nesuglasica, ali i do zblizavanja tih dvaju etničkih elemenata. Pokušat ćemo povući zaključke, što ih o tom pitanju pruža ono nekoliko dokumenata, koji sadržavaju podatke o agerima ovih dvaju gradova.

Kopneni dio zadarskog agera, na kome je bila izvršena limitacija, to jest *ager centuriatus*, bio je omeđen granicom, koja ide od Oštrog rata (Puntamika) do nešto ispred Bibinja (u antici vjerojatno *Vibianum*), a prema kopnu u razmaku od pet centurija, do u visinu Bokanjca. K tome moramo dodati i nešto terena *in soluto* (koji nije bio tehnički organiziran u centurije, pa ga ne možemo ni dokumentirati) te tako dobivamo područje od Dikla do Bibinja uključivo. Može se utvrditi, da je Diklo (u sredovj. dokumentima *Duculo*, *Yculus*) još u 10. st. granično mjesto između zadarskog teritorija. Nije bez razloga pojava, da nemamo nikakva dokumenta, darovnice ili sl., po kojima bi se moglo zaključiti, da je hrvatski vladar nekome nešto darovao unutar navedenih granica. A i ne možemo ih imati, jer je to područje sastavni dio zadarskog municipija. Ovdje u Diklu dodiruju se zadarski i hrvatski posjedi, kako upućuju podaci iz dokumenata. Na pr. 918. god. zadarski prior Andrija spominje u oporuci svoj vinograd *de Uculo*;¹⁴ Agape, kći Dobrina, 999. god. *terras in Uculo*.¹⁵ Ali tu u Diklu već je počinjao hrvatski teritorij. Kralj Držislav darovao je samostanu sv. Krševana iz Zadra zemljište u Diklu, kojega se smještaj u dokumentu¹⁶ potanko

¹¹ Kandler, Cod. dipl. istriano, Placito sulle querimonie dell'Istria tenuto dai Messi di Carlomagno, u »Not. stor. di Pola«, Poreč 1876. str. 79 do 105.

¹² Upor. Atti e mem. della Società istr. della storia patria XXXVIII (1926.) str. 35 i A. Degrassi sp. dj. str. X.

¹³ O rovinjskom teritoriju početkom 9. st. upor. Kandler, sp. dj. str. 98. Netočan je samo njegov navod od 260 centurija, koje pridaje

¹⁴ Rački, Documenta str. 17.

¹⁵ Rački, sp. dj. str. 26.

¹⁶ Rački, sp. dj. str. 62.

dokumenti govore, a granica je još uvijek oko Dikla, sada nešto preko bunara u tom mjestu, dakle ne mnogo dalje od granice agera antičkog Zadra. Ovo je samo jedan detalj o ranosredovječnom širenju zadarskog teritorija na njegovoj zapadnoj strani. Ali i on je dovoljan da se zaključi, u nedostatku brojnijih dokumenata, kako je zadarski ager iz rimskog doba još u 10. st. zauzimao gotovo isto prostranstvo i predstavljao jezgro teritorija, koji će se kasnije postepeno sve više širiti, upravo kao i u istarskim gradovima Poreču i u Puli.

U slučaju salonitanskog agera situacija je sasvim drugačija. *Ager centuriatus Col. Mart. Iul. Salonae* iz vremena dedukcije (s kraja republike) protezao se od Kaštel-Kambelovca pa do rijeke Žrnovice. U Kaštelanskom polju, podno Kozjaka, sezao je u dubinu do tri centurije, a u Splitskom do pet centurija. Kasnije je bio protegnut, kako je navedeno, i na područje Pituntinâ. Prema tome, uračunavši i područje agera, koji je ostao *extra clusus*, on je svršavao

¹⁷ Rački, sp. dj. str. 69.

negdje kod Kaštela Starog i tu je graničio s teritorijem Tragurija, a prema kopnu je mogao sezati do Kozjačkog i Mosorskog bila. Rušenjem Salone pre-
 stao je postojati i municipij sa svom svojom organizacijom, stanovništvo nje-
 zino je nestalo u vihu avarsko-slavenskog
 mjesta. Salonitanski ager su naselili i zaposjeli Hrvati, i to stanje de facto
 nije se moglo ni kasnije mijenjati, kad je stvorena organizirana hrvatska
 država i kad je na novim osnovama započeo municipalni život u susjednom
 Splitu. Nije više postojao municipij, koji bi de jure mogao revindicirati svoja
 prava na ager, za razliku od Zadra, koji je sačuvao kontinuitet municipalnog
 života. Grga Novak je dokazao,¹⁸ da se Split ne može smatrati nasljednikom
 Salone, jer je pripovijedanje Tome arcidakona o bijegu Salonitanaca
 hovu naseljenju Dioklecijanove palače netočno, pa prema tome nije mogao
 Split ni u pogledu agera stare Salone polagati bilo kakvo pravo, ma da Toma
 i u ovoj stvari hoće da nas uvjeri o protivnom, kad piše, da su se Splićani
 bili obratili Bizantu, da im se *na temelju drevnog* prava opet vrati zemljište
 bivšeg njihova grada Salone.¹⁹ Niti su oni mogli tako nešto tražiti, niti im je
 Bizant, kako znamo, to dao. Sam Aspalathos postojao je kao naselje i prije
 dedukcije kolonije u Saloni.²⁰ Podizanjem Salone na rang kolonije i organiza-
 cijom njezine agerske limitacije bio je i on obuhvaćen sistemom centurijačije,
 kako se dobro razabira iz zračnih snimaka. To je naselje bilo jamačno u polo-
 žaju prefektуре prema koloniji, upravo kao i Nesaktij u pulskom ageru.²¹
 Situacija se nije mogla izmijeniti ni gradnjom Dioklecijanove palače. Centu-
 rijacija je do te mjere obuhvatila tadašnji Split, da su još danas neke splitske
 ulice sačuvale na vlas isti pravac i položaj, kojima su išli limesi u ageru.²²
 Iz ovoga je jasno, da Aspalathos u rimsko doba nije mogao posjedovati vla-
 stiti ager. Kad je Solin u ranom Srednjem vijeku postao hrvatsko naselje,
 tada je i najveći dio nekadašnjeg salonitanskog
 vladara.

Stoga je posve razumljivo, da je splitski municipij u ranom Srednjem vijeku
 gotovo iz temelja nanovo stvarao svoj ager, jezgro kasnijeg splitskog terito-
 rija. Držim, da se nešto o tome može zaključiti i iz pripovijedanja Tome
 arcidakona. Iako moramo odbaciti njegovu tezu o naseljenju Splita od strane
 salonitanskih izbjeglica, bit će da je u osnovnim crtama istinit onaj navod
 gdje kaže, da su Splićani počeli pomalo izlaziti iz grada i obrađivati obližnja
 zemljišta, kao i ono, što slijedi, da su im, naime, Slaveni pustošili usjeve i da
 im nisu dopuštali da izidu izvan gradskih zidina. Takva je situacija, jamačno,
 bila u prvo vrijeme i u Zadru. Tendenciozna je i netočna Tomina formulacija
 predstavke,

¹⁸ G. Novak, Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnog Splita,
 N. S. II, 1-2 (1928) str. 28 i d.

¹⁹ Hist. salon. gl. 10.

²⁰ G. Novak, sp. rad u Starohrv. prosvjeti str. 35.

²¹ Daremberg-Saglio, sp. dj. s. v. *colonia* i *praefectura*. U svom sp. radu donio sam foruu
 salonitanskog i pulskog agera iz kojih se vidi, da su Split i Nesaktij, obuhvaćeni limitacijom
 odgovarajućih kolonija.

²² Na pr. čitava današnja ulica Zrinsko-Frankopanska slijedi limes jednog agerskog karda,
 (na sl. br. 3.-S -), a ulica M. Cupca i cesta u njezinu produženju jednog dekumana (na sl.
 br. 3.-L -).

lju drevnog prava, opet daje zemljište bivšeg njihova grada Salone. Toma nastavlja, da su Splićani to i dobili, te da je vodama Gota i Slavena poslana izričita zapovijed, da ne diraju ni u kojeg Splićanina; ovi su, uvijek po Tomi, poslušali i nisu više napadali Splićane. Prema Tominoj tvrdnji, Split je zarana²³ revindicirao svoja drevna prava na stari salonitanski ager, i Bizant mu je to priznao. Ali to nikako ne odgovara istini. I ovdje se očituje Tomino nastojanje, da pod svaku cijenu prikaže ranosredovječni Split kao direktnog crkvenog, političkog i municipalnog nasljednika stare Salone. Splićani nisu imali pravnog temelja da takvo nešto traže, pa im prema tome Bizant to i nije mogao dati, a znamo, da im i nije dao, jer je još u 11. st. veći dio salonitanskog agera ostao čvrsto u hrvatskim rukama. A od 7. do 11. st. i razvoj splitskog teritorija morao je doživljavati više faza svog postepenog širenja i sigurno mu je početak bio u mnogo skromnijim razmjerima. Situacija dakle u pogledu nekadašnjeg salonitanskog agera sa svoje strane posebno ukazuje i dopunjuje već dokazano mišljenje, kako je netočno Tomino prikazivanje osnutka Splita i naseljenja palače i kako ne postoji neposredna veza nasljedstva između antičke Salone i ranosredovječnog Splita. Ističem neposredna, jer se indirektna veza i tradicija između Salone i Splita ne mogu poreći. U pitanju postanka splitskog agera u ranom Srednjem vijeku moramo uzeti, da je točno ono, što Toma kaže, da su tadašnji Splićani obrađivali *okolna* zemljišta, uz sami grad. Vjerojatno je, da su stanovnici Aspalathosa uživali i obrađivali ta zemljišta i prije, dok je Salona još bila na nogama, t. j. dok se sam Aspalathos s tim okolnim zemljištem nalazio na teritoriju salonitanskog agera. To zemljište su oni mogli nekako revindicirati, jer im je stvarno pripadalo. Razumljivo je, da je to zemljište svojom površinom bilo i suviše skromno s obzirom na potrebe tadašnjeg Splita, kad su zemljoradnja i posjed zemlje predstavljali osnovnu bazu egzistencije gradskog stanovništva, pa se zarana počelo širiti kupovinom, darovnicama i sl. Ali svejedno splitski ranosredovječni teritorij nije ni izdaleka dosegao prostranstvo nekadašnjeg salonitanskog u 11. st. bio ograničen uglavnom na područje Splitskog polja; granica mu je išla nešto ispod Vranjica prema Žrnovici.²⁴ Na ovoj, jugoistočnoj, strani dosegao je nekako *veze između starog salonitanskog agera i teritorija ranosredovječnog Splita nije bilo* i nije je moglo biti.

²³ Zarana, koliko se priklonimo Šišiću (sp. dj. str. 282, bilj. 35), koji Tomini navod »*rescriptum dominorum principum*«, na temelju koga su bredeni odnosi između Slavena i Splićana, stavlja vjerojatnije u 7. st., za vlade cara Heraklija i Herakleona (638 do 641). G. Novak naprotiv (sp. dj. u Starohrv. prosvj. str. 32) pledira za sredinu 9. st., u vrijeme Mihajla i Bardasa (842–847) ili Mihajla i Vasilija (866 do 867). G. Novak povezuje Tominu vijest s onim, o čemu govori Konst. Porf. (Rački, sp. dj. 372), naime o spom. danku.

²⁴ O prostranstvu splitskog teritorija može se najbolje suditi na temelju radova dra L. Katića, koji se više puta osvrnuo na topografske prilike splitske i solinske na pr. naročito njegov rad u »Vjesniku za arh. i hist. dalm.« (1926). Vidi i M. Šufly u Starohrv. prosvj. N. S. II (1928). str. 163 i d.

²⁵ Pitanje je, šta je s onim dijelom bivšeg salonitanskog agera, koji se nalazio na području Pituntina. Ako je i on kasnije ušao u sastav splitskog teritorija, onda bi se mnogo lakše mogle objasniti neke pojave, s kojima se susrećemo u Supetarskom kartularu. Vidi, što kaže J. Lučić u Historijskom zborniku VI (1953) str. 86.

Što vrijedi za salonitanski ager, vrijedi, mutatis koji je također ostao bez svog centra. Nešto određenije teško je utvrditi, jer je limitacija epidaurske kolonije tako ruinirana, da se jedva ponegdje mogu nazreti ostaci centurijacije.

Naravno da s time nisu ni izdaleka iscrpna sva pitanja, koja su u vezi s post-antičkim razvojem agera rimskih kolonija na našem primorju. Pretvaranje antičkih agera u teritorij sredovječnih municipija i komuna dug je i složen proces i, uzevši u obzir izvore, kojima raspolažemo, ne možemo još uvijek pretendirati, da ga potpuno dokumentiramo i osvijetlimo.

mjestu samo upozoriti na ta pitanja, o kojima se nije nikada posebno raspravljalo i koja su, bez sumnje, važna za poznavanje naše ranije historije. Uzeti su primjeri Zadra i Splita, jer su nam najbliži i jer pružaju dvije različite sudbine antičkog agera i dva različita puta, kojima su ti gradovi stvorili jezgro svog sredovječnog teritorija. Slična je situacija bila, jamačno, i s agerima municipija. Ovi nisu poznavali limitacije, pa je teško nešto pouzdano reći o njihovu prostranstvu. Vjerojatno je, da je njihov razvoj tekao kroz antiku i rani

Salona i Zadar još u antici povećavali prostranstvo svog agera, na kopnu a i na susjednim otocima, kojih je uloga i značaj mnogo odskočio u nemirnim stoljećima kasnog imperija, moglo je tako biti i s municipijima. Pitanje je na pr., nemaju li pretenzije ranosredovječnih Rabljana na krajnji sjeverozapadni dio teritorija otoka Paga, koji se nalazi nasuprot Rabu, svoje opravdanje u tradiciji i kontinuitetu iz antičkih vremena, kad je to zemljište bilo sastavnim dijelom rapskog teritorija i ne predstavlja li taj predio oko Luna bazu Rabljana za kasnije sredovječno širenje njihova teritorija prema Kessi veterani i njezinim pertinencijama?²⁶ Kad je antički Zadar imao svojih posjeda (dio agera) na susjednom otoku Ugljanu, mogao ih je i Rab imati na susjednom dijelu o. Paga, i vjerojatno ih je imao, jer na Pagu, koliko znamo, nije postojao nikakav municipij, kolonija,

bat će računati i na ovakve mogućnosti, kad se bude govorilo o formiranju teritorija naših primorskih municipija u ranom Srednjem vijeku.

Na kraju ističemo, kako su pored samog kompleksa ničke procedure i nomenklatura iz a vijeku. Ovamo ide spomenuta mala kamena kolona (*petrina parvula columnella*), što je donosi citirani dokument iz 1067. god., koju su zadarski benediktinci *antiquitus*, t. j. u vrijeme, kad stavili, da bi označili među svog novostečenog posjeda. Taj stupić upadljivo podsjeća na iste takve niske kolone, koje su imale istu takvu funkciju kod limitacije agera. Naime, na križanjima svakog stavljali su se kameni stupovi (*termini*), na kojima su bile urezane oznake karda i dekumana, koji označuju (*decussis*), čime je ujedno bila obilježena svaka pojedina centurija. U starije doba, za kolonizacije, što su je provodili braća Grakhi, pa do Augusta, to su bile niske kolone kružnog presjeka, a od

²⁶ O ranosrednjovjekovnim ispravama, koje govore o odnosima Raba prema o. Pagu, vidi sada rad dr. N. Klaića u sp. Godišnjiku Instituta za hist. nauke u Zadru.

sredine I. st. n. e. tanji pilastri četvrtastog presjeka,²⁷ kao što je i onaj navedeni nađen kod Podstrane. Budući da se u dokumentu izričito govori o maloj koloni, bit će da je bila jednaka onima iz vremena osnivanja kolonije, t. j. iz Oktavijanovih vremena. Takvih kolona je sigurno bilo u ranom Srednjem vijeku mnogo u agerima bivših kolonija, pogotovo u onima, kod kojih je centurijacija sačuvala katastarski

su benediktinci uzeli baš takav jedan stupić i postavili ga u funkciji međaša. Teže je pretpostaviti, da su ga izradili ad hoc, ma da se ni ta mogućnost ne može isključiti. U poznatoj Trpimirovoj darovnici iz 852. god. sretamo: »*terminos cum lapideis et ferro signato.*«²⁸

U istom dokumentu iz 1067. god. susrećemo i izraze *terminus* i *limes*, koji također idu u krug rimske limitacije. *Terminus* je ostao u svom izvornom značenju mede i međaša, glagol *terminare* za samu radnju omeđivanja.²⁹ Na osobit način je izraz *limes* u vezi s limitacijom. Na granici pulskog i porečkog agera ostao je toponim

što potječe zacijelo od lat. *limes*. I u našem dokumentu on je upotrebljen u tom istom značenju, na pravom mjestu, koje mu odgovara, jednako kao što je to i u Istri. *Limes* je ovdje *granica*, ne meda, između zadarskog i hrvatskog teritorija kako se to, vidjeli smo, vrlo jasno razabira iz teksta citiranog dokumenta. On se pružao *ultra puteum eiusdem loci* (sc. Dikla) *in occidentale parte*, ondje, gdje je sada svršavao zadarski i počinjao hrvatski teritorij.

U sredovječnim dokumentima često se susreće izraz *per transversum, de transversa* (sc. parte) i sl., kojim se određuje orijentacija nekretnina u poljima i u gradovima.³⁰ I taj termin, naslijeđen iz antike, jamačno je u vezi s limitacijom. Treba dodati, da je pored sistema centurijacije, kojim se organizirao ager kolonije, postojao i jedan drugi način limitacije, naime sistem strigacije i skamnacije.³¹ On se primjenjivao u slučajevima, kada terenske poteškoće nisu dopuštale postavljanje pravilne mreže centurija. Nekada se upotrebljavao sam, nekada pak u kombinaciji s centurijacijom.³² Upozorio sam na skamne i strige, koji su se nalazili na periferiji salonitanskog agera, poviše Kaštel-Kambelovca. Skamni i strige su pojasevi zemlje oblika pravokutnika, koji se prostiru po ageru u pravcu dekulmana (*scamnum*) i u pravcu karda (*striga*). Linije koje omeđuju te pojaseve, zovu se *limites prorsi*, ako

²⁷ W. Barthel, Römische Limitation in der Provinz Africa, u »Bonner Jahrbücher« Heft 120 ((1911.), str. 66. Jedan takav stupić četvrtastog prijesjeka nađen je u Podstrani u Poljicima, kako je navedeno, i odnosi se zacijelo na onaj dio salonitanskog agera, koji je bio naknadno organiziran, ne prije Nerona. Sa strana nosi oznake D II i K I, dakle nije na njima označena regija iz agera, u kojoj se odnosna centurija nalazi. Očekivali bismo na pr. [D(extra)] D(ecumanum) II, [K(itra)] K(ardinem) I ili sl. Također nije na njemu navedena oblast ili osoba, po čijoj je odredbi izvršena limitacija. To je srednja varijanta između *terminusa* s kompletnim podacima i onih, koji su bili uopće bez ikakvih data (*termini muti*). Njegovu fotografiju vidi u mom. sp. radu.

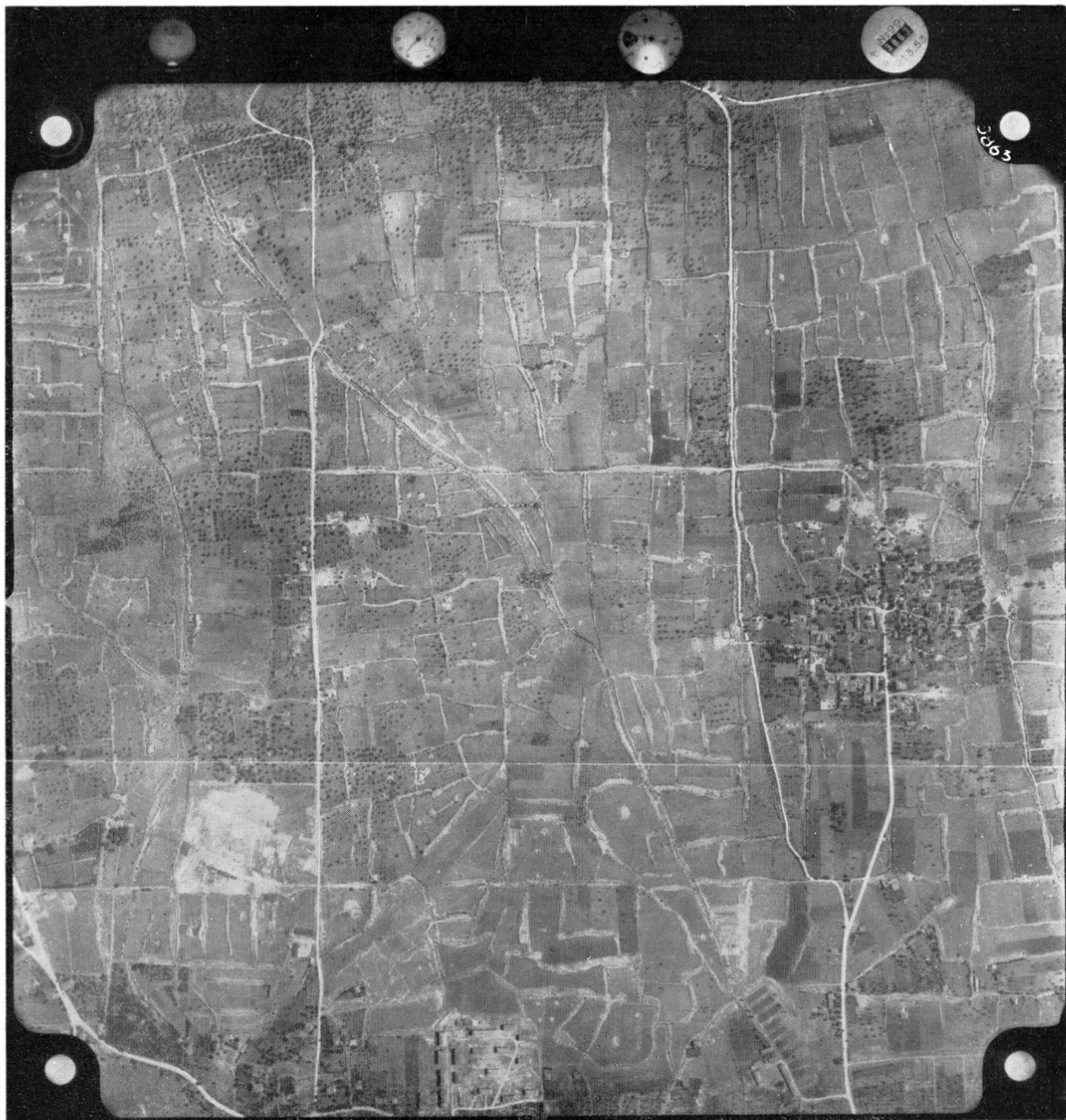
²⁸ Rački, sp. dj. str. 4.

²⁹ Rački sp. dj. str. 53a: »*termino*«; str. 54: »*terminum*«; str. 69: »*his terminis terminatur*« i t. d.

³⁰ Rački sp. dj. str. 53: *per transversum*«; str. 69: »*per transversum*« i mnogo drugih primjera.

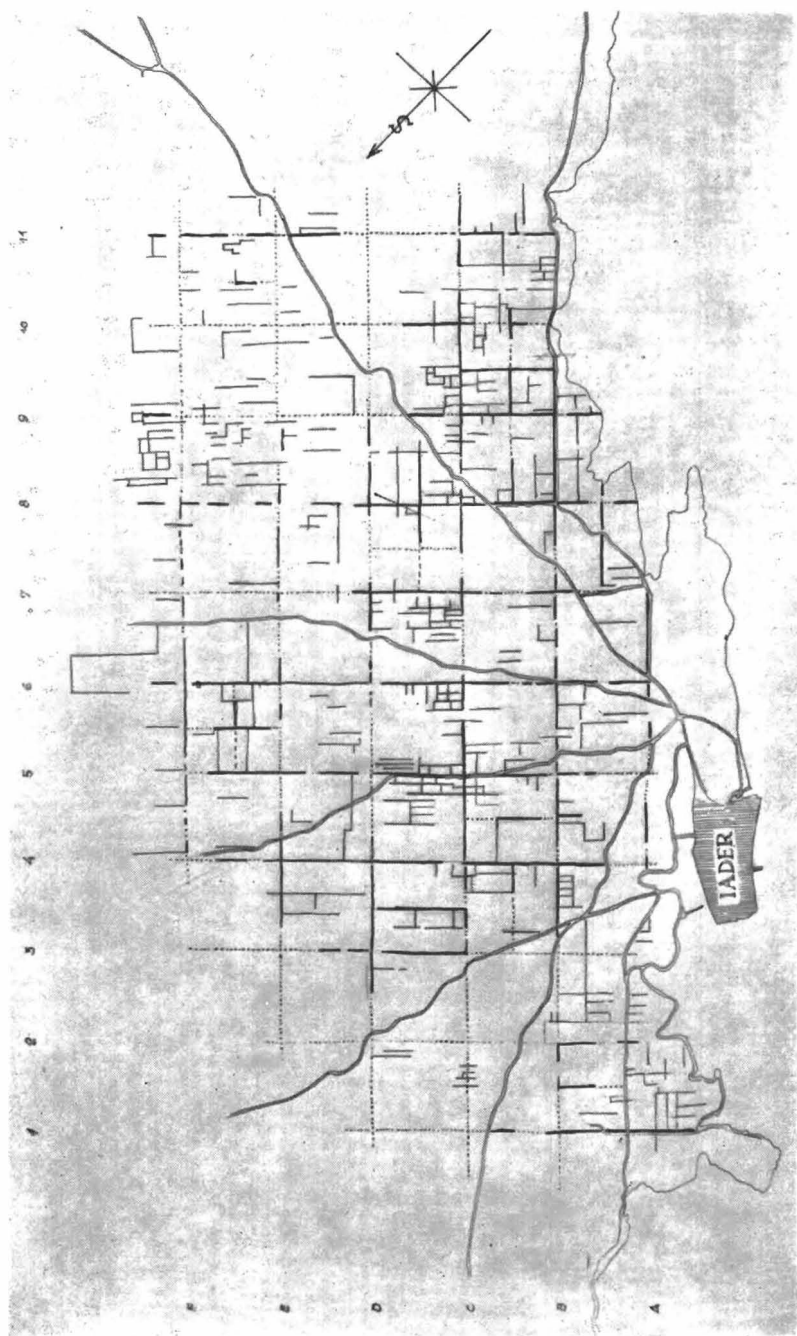
³¹ Upor. Barthel, sp. dj. str. 46 i Daremb. Saglio, sp. dj. s. v. *colonia*.

³² Upor. moj sp. rad u Godišnjaku.

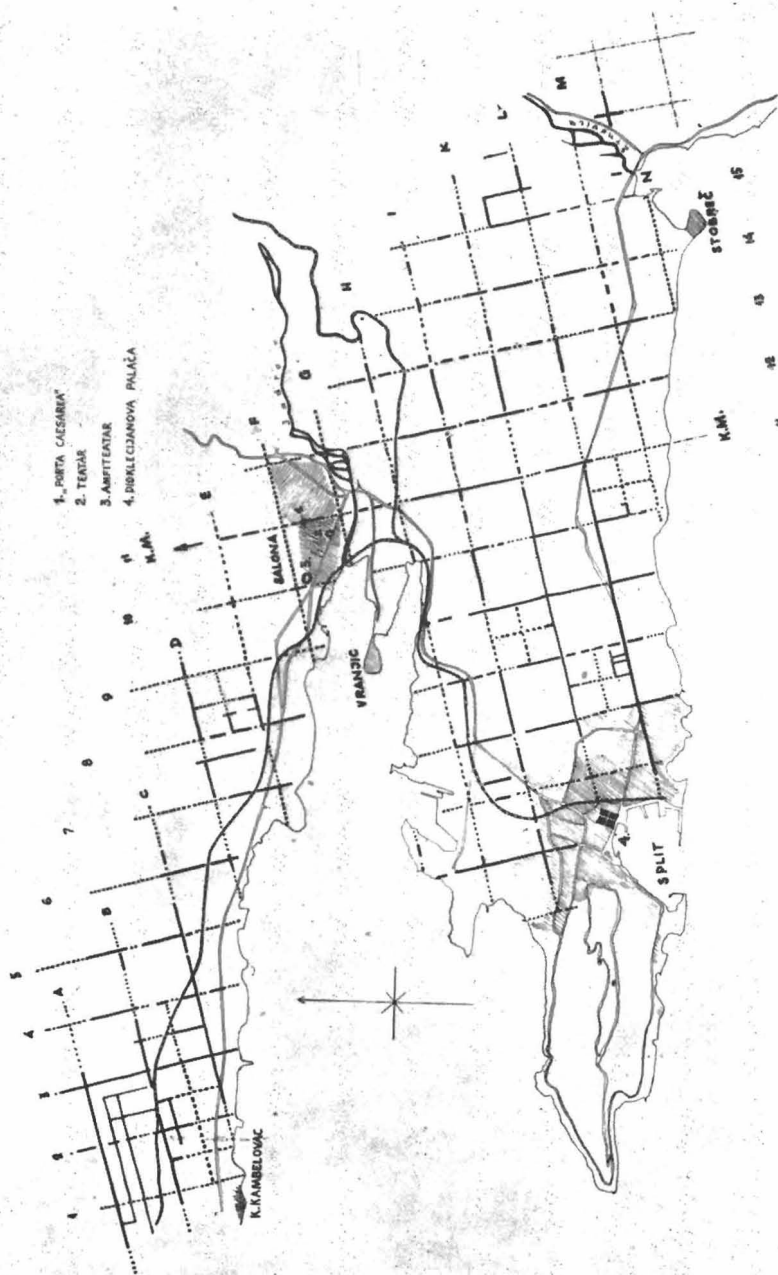
Sl. 1. Dio zadarskog agera, na kome se dobro vidi tehnika centurijacije

M. Suić: *Ostaci limitacije naših primorskih gradova*

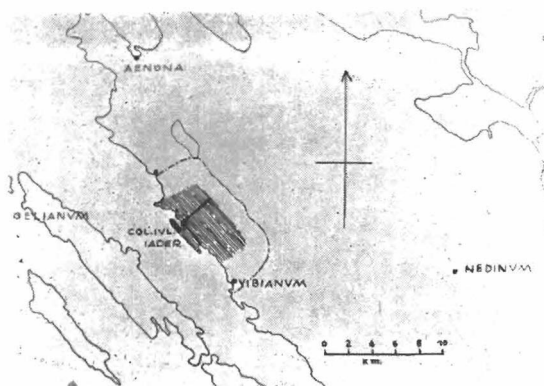

Sl. 2. *Forma limitacije zadarskog agera*

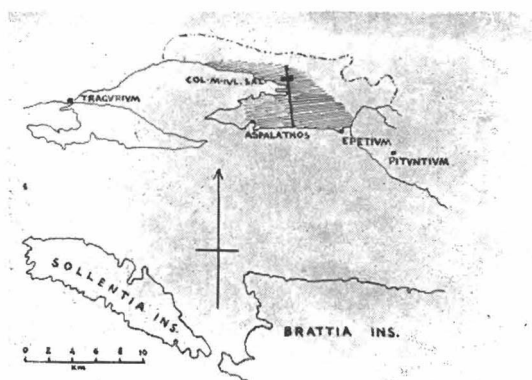
M. SUIĆ: *Ostaci limitacije naših primorskih gradova*

Sl. 3. Forma limitacije salonienskog agera iz vremena dedukcije

Sl. 4. *Skica zadarskog agera. Šrafirana površina je ager centuriatus*

Sl. 5. *Skica salonitanskog agera. Šrafiranu površina je ager centuriatus iz vremena dedukcije*

idu u pravcu dekumana, *limites transversi* kad se pružaju u pravcu karda.³³ A u agerima naših primorskih gradova *per transversum, de transversa*, i sl. redovito je onaj pravac, koji ide približno okomito na liniju obale, pravcem u velikoj većini išli i kardi agerske limitacije naših kolonija u rimsko doba.

Još u našim sredovječnim dokumentima često se susreće izraz *sors*³⁴ kao naziv za dio zemljišta, bez određenog značenja u smislu prostranstva, što ga ta *sors* obuhvaća,

jednost u pogledu površine (kao i κληρος kod osnivanja grčkih naseobina), ma da je konkretno u kolonijama na našem primorju ona iznosila redovito 1/4 centurije, t. j. 50 jugera, kako sam ukazao u svom spomenutom radu o limitaciji kolonija na našem primorju. Iz izvoda citiranih u prethodnoj bilješci vidi se, da ove *sortes* mogu biti *in pluribus peciis*, dakle to nisu obične parcele, jer mogu obuhvatati i nekoliko njih.

Napokon navodim još jednu analogiju u proceduri dijeljenja kvu često sretamo u našim sredovječnim dipl., passim). Kao što se u antici ager dijelio na dio *centuriatus*, koji je redovito predstavljao obradivo tlo, i na dio *in soluto*, većinom neobradivo zemljište, šume, pašnjake i sl., tako i u našim dokumentima postupak, po kome se posebno nekome dodjeljuje, prodaje, daruje ili odstupa obradivo zemljište, a posebno na pr. pašnjaci.³⁵ Razumije se, da bi se broj takvih analogija i reminiscencija na antički ager i njegovu organizaciju, kao i na terminologiju koja je s njome u vezi, mogao znatno povećati.

Ne ćemo se posebno zadržavati na onim pojavama iz oblasti toponomasti i arhitekture, koje su također nastale zbog limitacije i organizacije agera u rimsko doba,

do danas. Poznato je, da mnoga imena mjesta u agerima naših primorskih gradova duguju svoje postanje imenima posjednika zemljišnih kompleksa, kao što su u zadarskoj okolici Bibinje (< **Vibianum* sc. *praedium*) Ugljan (< **Gelianum*) i mnogi drugi u okolici Splita, a naročito su brojni u pulscom ageru. O tome je kod nas dosta pisao pok. prof. P. Skok.³⁶ Neki su u nepo-

³³ Barthel sp. dj. str. 47.

³⁴ Upor. not. sp. Nicolaus de Verona (1317. god.), Drž. arhiv u Zadru, fol. 10: »Die XXVIII augusti presentibus Petro de Zane et Paulo Vite Sloradi ... ego Canzinus olim Johannis de Zaritio ciuis Jadre, quod do, uend» atque transacto Johanni Quali ciui Jadre du a s s o r t e s terre posite ad Sicaum, gonaiarum ... que sunt de quinque pecie.« Isti notar, 23. I. 1318. »Ego Guido jadrensis ciuitatis preco ... ad incantandum et deliberandum tres sortes de terra ... posite in Trozei in pluribus peciis ...«. Napokon primjer za *sors* kao dio ville: »... ego prenominatus Micha Mataffarri teneat dare tibi dicto Marco unam sortem ville...« Upor. L. Jelić, u »Vjesniku hrv. zem. arhiva« Zagreb 1900. II, 1 str. 12.

³⁵ Du Cange, Glossarium mediae et infimae lanititatis, sv. VIII (1887) str. 157: »*Transversa*, Pars obliqua, latus, Gall. Travers. Lex Bajwar. tit. 12 cap. 6. Si quis messem vel pratam alterius araverit usque ad tres sulces in longitudine iugeris, vel in Traversa sex sulces, cum tribus solidis componat.« Upor. analogiju *limites prors* i »longitudo« i »in traversa« u dokumentima »per transversum«, u pravcu karda, koji ide poprijeko dekumana.

³⁶ Posljednji put govori o toponomastici zadarske okolice u »Radovima Instituta Jug. akad. zn. i umjetn. u Zadru« I, Zagreb 1954. str. 48, gdje navodi i sp. toponim iz rimskog vremena **Vibianum* (sc. *praedium*) > *Bibanum* (u srednjovjekovnim dokumentima) > današnje *Bibinje*.

srednoj vezi s postupkom limitacije, kao što je to spomenuti *Kanal Leme* u Istri. A ne treba posebno isticati, kako su ostaci rustične arhitekture u age-rima naših primorskih gradova imali velikog udjela u lokaciji i gradnji objekata naše starohrvatske arhitekture.

Summary

REMAINS OF THE TERRITORIAL LIMITS OF OUR COASTAL MUNICIPALITIES IN THE EARLY MIDDLE AGES

In this contribution the author presents his conclusions about the remains of the antique territorial limits of some of our coastal early Middle Ages in connexion with his paper in which he deals in detail with the limits of areas that belonged to Roman colonies on the eastern coast of the Adriatic (Annals of the Historical Institute, Zadar 1956). In the introductory part of his work the author presents the basic concepts of »limit« and »technique of town-planning« as established in the areas of the coastal municipalities of Parentium, Pola, Iader, Salona and Epidaurus while these were being raised to the rank of colonies at the close of the Republic, i. e. at the beginning of the Empire. The author points to the remains of such technique in the areas of the mentioned towns, and to the disappearance of the limits, a process that commenced with the advent of the arrival of the Slavs on the Croatian Littoral. This process was much milder in Istrian colonies, somewhat more intensive at Iader, still stronger at Salona, while at Epidaurus it was almost complete, which would point to the degree of municipal continuity of these towns and to the relation between the newly arrived element and the individual coastal centres. In the continuation of his work the author states that the town limits preserved their administrative-cadastral value in those coastal centres which had their municipal life, in which respect he makes mention of Poreč and Pula in Istria, and of Zadar in Dalmatia. The size of the respective municipal areas of these colonies

times. It was not until then that the territories in question commenced expanding. The author dwells at length upon the Zadar municipal area in the early Middle Ages as well as upon the origin of the territory belonging to the town of Split in the early Middle Ages, which latter embraced a part of the one-time municipal area of Salona. The author endeavours to produce evidence – on the basis of documents dating from the 10th and 11th centuries – to the effect that the town of Zadar possessed in that time a territory of the same size as that in the antique, which also was the case with the Istrian towns of Poreč and Pula. He points to the territorial-administrative unity of the castrum (centre) and its territory inherited from the antique and preserved until the early Middle Ages. This concept about the unity of the centre and its territory must have been reflected also in the question of sovereignty over the one-time municipal areas of

important detail in the study of the relations between the towns of the then Dalmatia (Byzantine theme) and the young Croatian State. The author further states how through the destruction of old Salona in the first decades of the 7th century the municipal area of that town came into the possession of the Croats. As there did not exist a direct inheritance connexion between Roman Salona and the town of Split of the early Middle Ages, the latter could not have inherited the municipal area of Salona's colony – contrary to the writing of Thomas the Archdeacon, who by all means wishes to present the town of Split of that period as Salona's successor. In consequence and, as opposed to Zadar, the town of Split had of necessity to establish its territory almost anew. In the earliest Middle Ages this territory was very small indeed, being limited but to the neighbouring areas around Split, while by the 11th century it embraced almost the whole region of the Split fields. It follows, that this territory could never have reached the size of the one-time municipal area of Salona.

In the sequence there are presented the early mediaeval traces of the antique methods utilized in the technical determination of municipal areas, in nomenclature etc., such as the use of boundary-stones (*termini*) in the early Middle Ages, the remains of the ancient terminology as found in the expressions »*limes*« and »*per transversum*«, the use of which was frequently made in mediaeval documents in the sense of landmarks in the fields and towns of our coastal regions. The paper closes with a number of examples showing the rôle played by the organization of municipal areas and by their estates in the making of toponomastics, instances of which have been preserved in great measure to the present day in the areas of our coastal towns.